

Juris Grigorjevs

Kopīgais un atšķirīgais fonētisko parādību izpratnē Latvijā un pasaulē

Visi cilvēki skaniskai saziņai lieto fizioloģiski vairāk vai mazāk vienādu runas aparātu, tāpēc visiem cilvēkiem neatkarīgi no rases un tautības ir izrunājamas visas pasaules valodās sastopamās skaņas. No tā varētu secināt, ka runas mehānisms visās pasaules valodās ir vienāds vai ļoti tuvs. Tomēr pat nespeciālistam laika gaitā kļūst skaidrs, ka dažādu valodu runātāji saziņai neizmanto vienas un tās pašas skaņas, ka pat skaņas, kas sākotnēji šķiet līdzīgas, dažādās valodās niansēs tomēr atšķiras. Katrai pasaules valodai raksturīgais skaniskais inventārs ir veidojies ilgstošā, vēsturisku un ģeogrāfisku apstākļu noteiktā procesā. Arī šī inventāra analīzes, apraksta un klasifikācijas principi, lai arī savos pamatos līdzīgi, dažādu valstu un laiku valodnieku darbos var ievērojami atšķirties. Šajā rakstā tiks pamatos ieskicēts kopīgais un atšķirīgais skaņu klasifikācijā latviešu tradicionālajā fonētikā un starptautiskajā praksē.

Katrā pasaules valodā fonēmas savstarpēji atrodas noteiktās attiecībās un veido sistēmu (Strautiņa, Šulce 2004, 18). Katrai valodai šo sistēmu veido noteikts skaits saziņai izmantojamo fonēmu, kurām piemīt šai valodai raksturīgas kombinēšanās iespējas un funkcionālie pretstatījumi, piem., latviešu valodā patskaņus pretstata pēc garuma, bet nav pretstatījuma pēc nazalizācijas, kā tas ir, piemēram, franču valodā. Pasaules fonētikas praksē universāls ir fonēmu iedalījums **vokāļos** un **konsonantos** pēc fonēmu izrunas, akustiskā skanējuma un funkcionālajām atšķirībām. Līdzīga pieeja ir arī latviešu fonētikā. Vārdam *vokālis*, kas kā virsjēdziens apvieno patskaņus un divskaņus, atbilstoša latviskas cilmes termina nav. Tas varētu norādīt uz to, ka sākotnēji artikulārā, akustiskā un funkcionālā līdzība starp šīm skaņām – patskaņiem un divskaņiem – netika uztverta vai tika ignorēta. Latviešu valodnieku darbos ar terminu *vokālis* bieži tika apzīmēti tikai patskaņi, pretstatot tos divskaņiem jeb diftongiem. Tikai pēdējā laikā šī termina *vokālis* lietojums pielīdzināts, piemēram, angļiskā terminam *vowel* lietojumam un attiecināts uz visām vokāliskajām skaņām – gan patskaņiem, gan divskaņiem.

Vokāļiem (patskaņiem un divskaņiem) raksturīgs brīvs gaisa plūdums bez runas orgānu veidotiem šķēršļiem gaisa plūsmas ceļā, tāpēc to spektrā nav vērojami trokšņa elementi. Šo fonēmu skanējumu nosaka

rīkles un mutes dobumu veidotā akustiskā rezonatora iedarbība uz balsis saišu radīto dūkoņu, kuru veido tonālie elementi. Funkcionāli vokāļus no konsonantiem (izņemot zilbiskos skaneņus) atšķir to spēja veidot zilbes kodolu. Lielākajā daļā pasaules valodu vokāļi ir runas enerģētiskais pamats, kuru modificē, papildinot to ar konsonantiem.

Konsonantu (līdzskaņu) izrunai raksturīgs šķērslis gaisa plūsmas ceļā (sprauga vai pilnīgs slēgums), kuru pārvarot gaisa plūsma iegūst papildus svārstības, kas akustiskajā spektrā¹ parādās kā trokšņa elementi. Ja konsonanta izrunas laikā balss saites nesvārstās, radītā skaņa (nebalssīgais līdzskanis) sastāv tikai no trokšņa elementiem. Ja balss saites svārstās, līdzskani (balsīgo) raksturo trokšņa un tonālo elementu kombinācija. Funkcionāli konsonanti piekļaujas zilbes centru veidojošajiem vokāļiem (retos gadījumos zilbiskajiem skaneņiem), veidojot zilbes perifēriju un modificējot zilbes struktūru. Skaneņi dažos gadījumos var veidot zilbes kodolu jeb centru un pievienot sev citus konsonantus kā zilbes perifēriju.

Lai uzskatāmi demonstrētu dažādu fonētikas tradīciju kopīgās un atšķirīgās pieejas valodas skaņu aprakstam un klasifikācijai, šajā rakstā ilustrācijai tiks izmantota latviešu literārās valodas fonēmu sistēma, kuru veido 22 vokāļi un 26 konsonanti. Vokāļi dalās 12 patskaņos jeb monoftongos un 10 divskaņos jeb diftongos. Konsonanti dalās 20 troksneņos un 6 skaneņos.

Latviešu valodas patskaņi

Patskanis jeb **monoftongs** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs brīvs izelpojamā gaisa plūdums caur rīkles un mutes dobumu. Patskaņu artikulācijas laikā rīkles un mutes dobuma veidotā rezonatora forma nemainās, tāpēc tiem raksturīgs viendabīgs skanējums. No akustikas teorijas viedokļa patskaņiem raksturīgs samērā atvērts rezonators, kurā nav šķēršļu, kas radītu trokšņa elementus. Orālo patskaņu (to, kurus izrunā, noslēdzot izelpojamā gaisa plūsmai ceļu uz deguna dobumu) izrunas laikā balss saišu radītās svārstības rezonē rīkles un mutes dobumā. Ja šo dobumu veidotā rezonatora šķērsgriezuma laukums ir apmēram vienāds visā rezonatora garumā no balss saitēm līdz lūpām, veidojas vienkameras rezonators, kura rezonēšanas īpašības atbilst attiecīga garuma vienā galā slēgtas caurules rezonēšanas īpašībām. Lai iegūtu šādas formas rezonatoru, mēlei saglabājot atbrīvotu, mierīgai elpošanai raksturīgu stāvokli, žoklis būtu jāpaver līdz tā kustību amplitūdas vidus stāvoklim. Šādas artikulācijas rezultātā tiek iegūts neitrāls patskanis, ko pieņemts

¹ Skaņu spektri attēlo to, no kādu frekvenču komponentiem katra skaņa veidojas, norādot arī katra komponenta enerģiju, kā arī vairāku spektrālo komponentu kopīgi veidotās enerģijas koncentrācijas vietas (formantus) skaņas spektrā, kuru savstarpējais izkārtojums klausītāja uztverei signalizē par skaņas kvalitāti.

dēvēt par „šva”. Mainot žokļa un mēles stāvokli, rezonatora šķērsriezuma laukums mainās – kādā rezonatora daļā tas samazinās, bet citā palielinās, tāpēc var teikt, ka iegūtais rezonators veidojas no vairākām atšķirīga diametra caurulēm. Akustiskajā fonētikā patskaņu izrunu bieži vienkāršoti modelē ar divkameru rezonatoriem, kuru šķērsriezuma un gala atveres laukumi nosaka iegūstamā patskaņa kvalitāti. Akustiskā fonētika ir samērā jauna valodniecības nozare, savukārt jau kopš seniem laikiem patskaņi ir raksturoti pēc to izrunas fizioloģijas, t. i., pēc runas orgānu darbības, kas novērojama patskaņa artikulācijas laikā. Tā kā vienīgā rezonatora tilpne, kuru var novērot bez īpašām ierīcēm, ir muts dobums, patskaņi tradicionāli ir raksturoti pēc lūpu, žokļa un mēles stāvokļa to izrunas laikā, dažkārt papildinot raksturojumu ar īpašībām, kas saistītas ar dzirdes uztveri (piem., gaišāks, tumšāks, dzidrāks, augstāks un zemāks skanējums). Lai gan šāds raksturojums ir visai nepilnīgs un dažkārt maldinošs, tas ir samērā viegli izprotams un tāpēc ērti izmantojams praksē. Lietojuma vienkāršības dēļ tas vēl arvien tiek izmantots gan pasaules, gan Latvijas fonētikā.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 6 īsi un 6 gari patskaņi ([i], [ī], [e], [ē], [a], [ā], [o], [ō], [u], [ū]). Tradicionāli latviešu valodas (arī citu valodu) patskaņus klasificē pēc aktīvo runas orgānu – mēles un lūpu darbības. Artikulējot patskaņus, mēle kustas **horizontāli** un **vertikāli**. Tiktāl attieksme pasaules un latviešu tradicionālajā fonētikā pret patskaņu raksturojumu ir vienāda.

Pēc mēles kustībām horizontālā virzienā, t. i., pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem aukslējām, izšķir **priekšējās**, **vidējās** un **pakaļējās** artikulācijas rindas patskaņus. Līdzīga pieeja ir arī starptautiskajā praksē, nedaudz atšķiras tikai apzīmējumi – priekšējās artikulācijas rindas patskaņus sauc par **priekšējiem** (*front*), vidējās artikulācijas rindas – par **centrāliem** (*central*), bet pakaļējās artikulācijas rindas – par **pakaļējiem** (*back*) patskaņiem. Priekšējās rindas jeb priekšējie patskaņi [i], [ī], [e], [ē], [ɛ] un [ē] veidojas, ja mēle ir pavirzīta uz priekšu un mēles muguras augstākais punkts ir zem cietajām aukslējām. Vidējās rindas jeb centrālie patskaņi [a] un [ā] veidojas, ja mēle netiek ne virzīta uz priekšu, ne vilkta atpakaļ un mēles muguras vidusdaļā tās augstākais punkts atrodas zem robežjoslas starp cietajām un mīkstajām aukslējām. Pakaļējās rindas jeb pakaļējie patskaņi [o], [ō], [u] un [ū] veidojas, ja mēle ir atvilka atpakaļ un mēles muguras augstākais punkts ir zem mīkstajām aukslējām. Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem cietajām vai mīkstajām aukslējām, t. i., pēc pasīvā runas orgāna dažkārt izšķir **palatālus** un **velārus** patskaņus. Palatāli patskaņi ir [i], [ī], [e], [ē], [ɛ] un [ē], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas zem cietajām aukslējām. Velāri patskaņi ir [o],

[ō], [u] un [ū], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas zem mīkstajām aukslējām, kā arī patskaņi [a] un [ā], jo tos bieži izrunā ar mēles muguras augstāko punktu zem mīkstajām aukslējām, lai palielinātu auditīvo kontrastu ar plato [e] un [ē].

Tradicionāli latviešu fonētikā tiek formulēts, ka pēc mēles kustībām vertikālā virzienā, t. i., atkarībā no tā, cik tuvu aukslējām atrodas mēle, artikulējot attiecīgo patskaņi, izšķir **augsta, vidēja un zema** mēles pacēluma patskaņus. Patskaņu dalījums pēc mēles pacēluma būtu skaidrojams ar mēles stāvokļa atšķirību no tā, kuru mēle ieņem, saglabājot miera stāvoklim atbilstošu novietojumu horizontālajā dimensijā un maksimāli atverot žokli. Patskaņu dalījums augsta, vidēja un zema mēles pacēluma patskaņos atbilst **šauriem, vidējiem un platiem** patskaņiem pēc artikulārā atvēruma, ko starptautiskajā terminoloģijā sauc par **slēgtiem, vidējiem un atvērtiem** patskaņiem. Pēc artikulārā atvēruma vidējs patskaņis ir saistāms ar tādu mēles muguras augstākā punkta attālumu no aukslējām, kāds ir „šva” izrunas laikā. Starptautiskās fonētikas asociācijas pieņemtajā patskaņu klasifikācijā vidēja atvēruma patskaņi sīkāk tiek iedalīti slēgti vidējos un atvērti vidējos atkarībā no mēles attāluma līdz aukslējām, salīdzinot to ar „šva”.

Augsta mēles pacēluma patskaņi latviešu valodā ir [i], [ī], [u] un [ū], jo to izrunas laikā mēle atrodas vistuvāk aukslējām, t. i., tā ir visaugstāk pacelta attiecībā pret mēles novietojumu galēji atvērtā žokļa stāvokli. Ja mēli no šī stāvokļa celtu vēl tuvāk aukslējām, artikulārais atvērums samazinātos tiktāl, ka izrunātajā skaņā parādītos trokšņa elementi, tāpēc tā vairs nebūtu klasificējama par patskaņi. Tā kā artikulārais atvērums starp mēles muguras augstāko punktu un aukslējām šiem patskaņiem ir vismazākais, tos starptautiskajā terminoloģijā dēvē par slēgtiem patskaņiem. Vidēja mēles pacēluma patskaņi ir [e], [ē], [o] un [ō], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas mēles vertikālo kustību diapazona vidusdaļā, t. i., šis punkts ir tālāk no aukslējām nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā, bet tuvāk tām nekā zema mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā. Tātad – mēle no galēji atvērtā žokļa stāvokļa ir pacelta uz augšu vairāk nekā zema mēles pacēluma, bet mazāk nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā. Pēc starptautiskajā fonētikā pieņemtajiem principiem šie patskaņi atbilst vidējo patskaņu grupai. Turklāt, ja salīdzina latviešu valodas patskaņu un kardinālo² patskaņu akustisko kvalitāti (Grigorjevs 2008, 210–212), ir secināms, ka pēc artikulārā atvēruma latviešu

² Kardinālie patskaņi ir angļu fonētiķa Daniela Džounsa izveidota artikulāri auditīva patskaņu references jeb atskaites sistēma, ar kuru salīdzinot iespējams raksturot jebkura valodā esoša patskaņa kvalitāti. Šī sistēma pamatojas uz diviem fizioloģiski noteiktiem „enkurpatskaņiem” ([ī] un [ā]) un pēc iespējas vienmērīgu pārējo patskaņu izkārtojumu pēc to skaņējuma, kam ideālā variantā atbilst arī vienmērīgs izkārtojums pēc mēles pacēluma un artikulācijas rindas.

valodas šaurie [e] un [ē] atbilst slēgti vidējiem patskaņiem, bet [o] un [ō] – atvērti vidējiem. Zema mēles pacēluma patskaņi ir [a], [ā] un platie [ɛ], [ē], jo, tos izrunājot, mēles muguras augstākais punkts atrodas vistālāk no aukslējām, t. i., mēles pacēlums, salīdzinot ar galēji atvērtu žokļa stāvokli, ir viszemākais. Starptautiskajā fonētikā šādus patskaņus sauc par atvērtiem patskaņiem.

Pēc lūpu noapaļojuma, vienlaicīgi pastiepjot tās uz priekšu, latviešu fonētikā izšķir **noapaļotus** jeb **labiālus** un **nenopaļotus** jeb **nelabiālus** patskaņus. Starptautiskajā fonētikā atbilstošās parādības apzīmēšanai parasti lieto terminus *noapaļots* un *nenopaļots*, bet ar terminiem *labiāls* un *nelabiāls* apzīmē citas skaņu pazīmes. Nenoapaļoti patskaņi latviešu valodā ir [i], [ī], [e], [ē], [ɛ], [ē], [a] un [ā], jo to izrunas laikā lūpas ir vai nu pasīvas, vai arī lūpu kaktiņi tiek nedaudz atvilkti uz sāniem. Noapaļoti patskaņi latviešu valodā ir [u], [ū], [o] un [ō], jo to izrunas laikā lūpas ir pastieptas uz priekšu un noapaļotas. Patskaņu [u], [ū] nošķiršanā no [o] un [ō] lūpu izstiepšanai uz priekšu un atvēruma laukuma samazināšanai ir pat lielāka loma nekā precīzam mēles muguras stāvoklim. Dažās fonoloģijas skolās lūpu atvēruma laukuma samazināšanu izmanto, lai šķirtu noapaļotos patskaņus no labiālajiem³.

Pēc garuma, t. i., diferencējot vienādas kvalitātes (pēc mēles un lūpu stāvokļa) un dažādas kvantitātes (pēc izrunas ilguma) skaņas, latviešu valodā izšķir **īsus** un **garus** patskaņus. Īso patskaņu izrunas laiks jeb ilgums attiecas pret garu patskaņu izrunas laiku vidēji kā 1:2,3 līdz 1:2,5, t. i., īsi patskaņi ir vidēji 2,3 līdz 2,5 reizes īsāki par garajiem patskaņiem. Precīza skaitliskā attiecība ir atkarīga gan no patskaņu artikulārās kvalitātes, gan uzsvara, gan zilbes intonācijas, gan citiem faktoriem. Fonētiski raksturojot neuzsvērto īso gala zilbju īsos patskaņus latviešu valodā, tos sauc par **pārīsiem**, jo tie ir apmēram uz pusi īsāki par īsajiem patskaņiem uzsvērtajās zilbēs. Jāpiebilst, ka līdzīga kvantitāte raksturīga arī neuzsvērtajiem patskaņiem trīszilbīgu vārdu otrajā zilbē (Grigorjevs 2009). Tomēr ilgumu atšķirība starp īsu un pārīsu patskaņiem nav funkcionāli nozīmīga, jo nemaina vārda nozīmi. Tas saistīts ar dzirdes salīdzinoši vāju ilguma diferencēšanas spēju. Šī iemesla dēļ pasaules valodās parasti vērojama tikai bināra skaņu ilguma opozīcija – gara skaņa tiek pretstatīta īsai skaņai. Igaņu fonētiķi apgalvo (Lippus et al. 2007; Lippus et al. 2009), ka igauņu valodā pastāv trīs nozīmi šķirošas ilguma pakāpes gan patskaņiem, gan līdzskaņiem – īsa skaņa, gara skaņa un pārgara skaņa. Tas ir pretrunā ar psihoakustiskos pētījumos noteiktajām dzirdes spējām stabili uztvert salīdzinoši nelielas ilgumu atšķirības. Pētījumos iegūtie dati norāda, ka arī igauņu valodā

³ Par **labiāliem** patskaņiem tādā gadījumā uzskata tos patskaņus, kuru izrunas laikā ir relatīvi mazs lūpu atvēruma laukums, neatkarīgi no tā, vai lūpas uz priekšu tiek stieptas vai ne.

skaņas augstuma un stipruma izmaiņām artikulācijas procesā ir lielāka loma „garo” skaņu nošķiršanai no „pārgarajām” nekā šo skaņu ilgumu attiecībai.

Latviešu valodas patskaņi ir balsīgi, jo, izņemot izrunu čukstus, ko nevar uzskatīt par normālu un tradicionālu izrunu, to artikulācijas laikā balss saites svārstās, piešķirot skaņām balsīgumu. Ne novietojums vārdā, ne vārda uzsvars būtiski neietekmē garo patskaņu balsīgumu, isie patskaņi neuzsvērtās gala zilbēs aiz nebalsīgiem troksneņiem dažkārt tiek izrunāti nebalsīgi, tomēr nav neviena likuma, kas normētu šādu izrunu.

Neuzsvērtās īsās gala zilbēs vērojama īso patskaņu kvantitatīva reducēšanās (t. i., saīsināšanās), kas var sasniegt pat pilnīgu patskaņa zudumu. Latviešu fonētikā tradicionāls ir uzskats, ka isie patskaņi saglabā savu kvalitāti visās pozīcijās, tāpēc senajos rakstos gala zilbju patskaņu apzīmējums ar burtu **e** tiek attiecināts uz vācu izcelsmes mācītāju nespēju saklausīt un diferencēt latviešu valodas gala zilbju īsos patskaņus, jo ģermāņu valodās neuzsvērts patskanis pārveidojas par neitrālu patskani („šva”). Jaunākie latviešu valodas patskaņu akustikas pētījumi (Grigorjevs 2009) liecina, ka vairākzilbīgu vārdu neuzsvērtajās vidus un gala zilbēs vērojama visu vokāļu akustiskā centralizācija, t. i., kvalitātes maiņas „šva” skaņas virzienā, kas īpaši stipri ietekmē īso patskaņu kvalitāti. Ja latviešu valodas izruna pēdējo 400 gadu laikā nav kardināli mainījies, iespējams, ka vācu mācītāju rakstība bija tuvāka patiesajai latviešu izrunai nekā vēlākā rakstība, kurā diferencēti minēto neuzsvērto zilbju isie patskaņi.

Citās valodās novērotais patskaņu dalījums pēc skarbā un lēnā vēruma vai slēguma latviešu valodā nav funkcionāli nozīmīgs. Latviešu valodā visu patskaņu sākumu parasti izrunā ar lēno vērumu un beigas – ar lēno slēgumu.

Latviešu valodas divskaņi

Divskanis jeb **diftongs** ir divu patskaņu savienojums vienā zilbē (VPSV 2007, 97). Tomēr tas nav mehānisks savienojums, bet polifoniska, nevienādabīga skaņa, kuras izruna sākas ar divskaņa pirmajam komponentam atbilstošu runas orgānu stāvokli, pakāpeniski pārejot otrajam komponentam līdzīgajā. Plūstošā pāreja no pirmā komponenta artikulācijas uz otrā komponenta artikulāciju veido vismaz pusī no divskaņa ilguma. Parasti latviešu valodā divskaņa pirmā komponenta artikulācija apmēram atbilst ar attiecīgu burtu apzīmējamā patskaņa artikulācijai, bet otrā komponenta artikulācija pat stabilajiem divskaņiem reti sasniedz attiecīgajam patskanim atbilstošo runas orgānu stāvokli (Grigorjevs 2009). Šis īpašības norāda, ka vismaz artikulāri un akustiski visi latviešu valodas divskaņi ir viena skaņa, nevis divu skaņu savienojums, tāpēc uzskatāmi par

monofonēmām. Ja divskaņus vērtē no funkcionālā viedokļa, fonoloģiskajā interpretācijā no pārējiem divskaņiem atšķiras fonēmas [ie] un [uo], kuras, pretstatot pārējiem divskaņiem (sauktiem par bifonēmām), sauc par monofonēmām un aplūko kopā ar garajiem patskaņiem (Markus 2000, 140). Pēc latviešu fonētikas tradīcijas šīs skaņas tomēr uzskata par divskaņiem, tāpēc ir pieņemts uzskatīt, ka latviešu literārajā valodā ir 10 divskaņu: [ai], [au], [ei], [eu], [ie], [iu], [oi], [ou], [ui] un [uo].

Latviešu tradicionālajā fonētikā divskaņus raksturo pēc tā, vai abi divskaņa komponenti piedalās zilbes centra veidošanā, vai divskaņa otrais komponents ir kvalitatīvi noturīgs, t. i., saglabā savas īpašības dažādās izrunas situācijās, vai divskanis veidojas tikai noteiktās pozīcijās līdzskaņu vokalizācijas rezultātā, kā arī pēc tā, kāds ir komponentu izkārtojums divskanī pēc artikulārā atvēruma.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu dalības zilbes centra veidošanā, šķir **īstus** divskaņus, kuros abi komponenti ir zilbes centra veidotāji, un **neīstus** divskaņus, kuros otrais komponents varētu tikt raksturots kā nezilbisks patskanis, tāpēc zilbes centra veidošanā nepiedalās. Neīsti divskaņi latviešu valodā veidojas nepilnīgas vokalizācijas rezultātā tajos gadījumos, kad līdzskaņi [v] un [j] jaunu vārdu darināšanas vai vārda formu veidošanas procesā nonāk vienā zilbē aiz īsa patskaņa, bet pārveidojums par patskani ir nepilnīgs, piem., vārdā *tavs*, ja līdzskaņa [v] izruna šādā gadījumā ir kaut kas vidējs starp berzeņa [v] un patskaņa [u] izrunu.

Raksturojot divskaņus pēc otrā komponenta kvalitatīvās noturības, latviešu valodā šķir **stabilus** un **nestabilus** divskaņus. Tradicionāli ir pieņemts uzskatīt, ka divskaņos, kuru otrais komponents atbilst [i] vai [u], šis komponents dažādās runas situācijās saglabā attiecīgajam patskanim atbilstošo kvalitāti, tāpēc šos divskaņus sauc par stabiliem. No tiem atšķiras divskaņi [ie] un [uo], kuru otrā komponenta izrunu uzskata par samērā nepastāvīgu un mainīgu, tāpēc šos divskaņus sauc par nestabiliem. Jaunākajos divskaņu akustiskajos pētījumos (Grigorjevs 2009) noteikts, ka vārdu neuzsvērtajās zilbēs (īpaši – gala zilbēs) notiek visu divskaņu komponentu kvalitatīvas maiņas, kas sevišķi ietekmē divskaņu otro komponentu kvalitāti. Pat uzsvērtajās zilbēs divskaņu otro komponentu [i] un [u] realizācija ir nepilnīga un visai atšķirīga, tāpēc tradicionālais divskaņu dalījums stabilos un nestabilos neatbilst reāli novērotajiem faktiem, pēc kuriem visi latviešu valodas divskaņi būtu klasificējami par nestabiliem.

Lai šķirtu no pārējiem divskaņus, kuru otrie komponenti radušies līdzskaņu [v] un [j] vokalizācijā vārdu zilbiskās struktūras maiņu rezultātā, tos sauc par **pozicionāliem**, pretstatā **nepozicionālajiem** divskaņiem, kuru otro komponentu cilme nav saistīta ar līdzskaņu pārveidojumu noteiktā

pozīcijā. Divskaņi [ie] un [uo] nekādos apstākļos nevar būt pozicionāli, jo to otrie komponenti nevar rasties līdzskaņu vokalizācijas rezultātā.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu artikulārā atvēruma, jāņem vērā, ka šaurie divskaņu komponenti atbilst augsta mēles pacēluma jeb slēgtiem patskaņiem, kuru izrunas laikā ir visšaurākais atvērums starp mēles muguras augstāko punktu un aukslējām, bet komponenti, kuriem mēles pacēlums ir zemāks, tāpēc arī plašāks artikulārais atvērums, tiek saukti par platiem. Atbilstoši šim raksturojumam latviešu valodā izšķir trīs divskaņu grupas – divskaņi **ar abiem šauriem** komponentiem ([iu] un [ui]); divskaņi **ar šauru pirmo un platu otro** komponentu ([ie] un [uo]); divskaņi **ar platu pirmo un šauru otro** komponentu ([ai], [au], [ei], [eu], [oi] un [ou]).

Starptautiskajā fonētiskajā praksē sastopama atšķirīga pieeja divskaņu raksturojumam. Divskaņus pieņemts raksturot pēc enerģijas sadalījuma starp komponentiem, pēc artikulārā atvēruma maiņas, pēc komponentu artikulācijas atšķirību apjoma un pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā.

Pēc enerģijas sadalījuma divskaņa komponentu izrunā šķir **krītošus** (*falling*) un **kāpjošus** (*rising*) divskaņus. Krītoši ir divskaņi, kuriem pirmais ir svarīgākais jeb ar lielāku enerģiju izrunātais komponents, ko raksturo lielāks skaļums vai augstāks tonis, bet otrais komponents tiek izrunāts vājāk. Visi latviešu valodas divskaņi atbilst šādam raksturojumam, tāpēc būtu klasificējami par krītošiem. Kāpjoši ir divskaņi, kuru pirmais komponents ir izrunāts ar vājāku enerģiju, koncentrējot maksimālo enerģiju uz divskaņa otro komponentu.

Raksturojot divskaņus pēc artikulārā atvēruma maiņas, šķir **atverošos** (*opening*) un **aizverošos** (*closing*) divskaņus. Ja divskaņa izrunas laikā artikulārais atvērums palielinās, divskani sauc par atverošos (latviešu valodā tādiem atbilst [ie] un [uo]), bet, ja artikulārais atvērums divskaņa izrunas laikā samazinās, divskani sauc par aizverošos (latviešu valodā tiem atbilst [ai], [au], [ei], [eu], [oi] un [ou]). Pasaules fonētikas praksē ir minēta arī retāk sastopamu divskaņu grupa – divskaņi, kuriem abi to komponenti ir ar vienādu atvērumu. Šādus divskaņus sauc par **vienāda augstuma** (*height-harmonic*) divskaņiem (latviešu valodā tiem atbilst [iu] un [ui]). Aizverošies divskaņi bieži vien pasaules valodās ir vienlaicīgi arī krītoši, bet atverošies – kāpjoši. Tas saistīts ar to, ka atvērtie patskaņi parasti ir skanīgāki un skaļāki par slēgtajiem. Tomēr šāda sakarība nav universāla, jo, piem., somu un latviešu valodā atverošos divskaņu [ie] un [uo] pirmie komponenti ir skaļāki un enerģiskāki par otrajiem, tātad tie klasificējami par krītošiem.

Klasificējot divskaņus pēc to komponentu artikulācijas atšķirību

apjoma, šķir **šaurus** (*narrow*) un **platus** (*wide*) divskaņus. Par šauriem sauc tos divskaņus, kuriem abu komponentu izruna tikai nedaudz atšķiras pēc artikulācijas rindas vai mēles pacēluma. Latviešu valodā par tādiem būtu uzskatāmi [ie], [ei], [uo] un [ou]. Par platiem divskaņiem sauc tos divskaņus, kuriem pāreja no pirmā komponenta uz otro ietver lielāka apjoma artikulāro kustību. Par platiem divskaņiem latviešu valodā būtu uzskatāmi [iu], [eu], [ai], [au], [oi] un [ui].

Pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā šķir **uz priekšu virzītus** (*fronting*), **atpakaļ virzītus** (*backing*) un **uz centru virzītus** (*centring*) divskaņus. Par uz priekšu virzītiem divskaņiem uzskatāmi tie, kuru izrunas laikā notiek mēles virzība uz priekšu, t. i., kuru otrais komponents ir priekšējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [ui], [oi] un [ai]). Par atpakaļ virzītiem divskaņiem uzskatāmi tie, kuru izrunas laikā mēle virzās atpakaļ (uz rīkles pusi), t. i., kuru otrais komponents ir pakaļējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [iu], [eu], [au]). Par uz centru virzītiem uzskatāmi tie divskaņi, kuru izrunas laikā mēle virzās uz centrālā patskaņa „šva” pusi. Pēc latviešu valodas divskaņu akustiskajiem datiem par tādu varētu tikt uzskatīts divskanis [uo], kuram pat uzsvērtajās zilbēs vērojama izruna, kuras laikā mēles mugura kustas ne tikai uz leju, bet arī uz priekšu (Grigorjevs 2009). Latviešu valodas divskaņi [ie], [ei] un [ou] nemaina artikulācijas rindu, tāpēc nav klasificējami pēc šeit minētajiem parametriem, vai arī būtu klasificējami kā pēc mēles horizontālās virzības nemainīgi divskaņi.

Latviešu valodas līdzskaņi

Līdzskanis jeb **konsonants** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs troksnis, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot kādu šķērslī runas aparātā (VPSV 2007, 215). Fonētiski par līdzskaņiem atzīst skaņas, kuras izrunā ar balss trakta sašaurinājumu vai slēgumu, kura rezultātā gaisa plūsma tiek vai nu bloķēta pilnībā, vai virzīta caur tādu sašaurinājumu, kurā rodas berzes troksnis (Crystal 1997, 83).

Izņemot dažas perkusīvas skaņas, kuras saziņai netiek izmantotas nevienā no aprakstītajām pasaules valodām, runas skaņu veidošanas pamatā ir gaisa plūsmas modifikācijas. Dažādi iedarbojoties uz gaisa plūsmu, kas veido runas enerģijas pamatu, var radīt atšķirīgas valodas skaņas, kuru kvalitāti nosaka skaņas⁴ svārstību avots (balss saišu radītās gaisa svārstības vai svārstības, ko rada šķērslis gaisa plūsmas ceļā) un runas orgānu veidotās gaisa tilpnes jeb akustiskais rezonators. Visās pasaules valodās runas saziņai

⁴ Šādas skaņas ir konstatētas izrunas traucējumu gadījumos, un to apzīmēšanai lietotajiem simboli ir iekļauti Starptautiskā fonētiskā alfabēta pielikuma tabulā, kas izveidota logopēdu un runas patologu vajadzībām.

izmantojamo skaņu lielākā daļa tiek veidota, izmantojot no plaušām izelpojamo gaisa plūsmu. Ja līdzskanis tiek artikulēts, iedarbojoties uz izelpojamo gaisa plūsmu, to sauc par **pulmonisko konsonantu** (*pulmonic consonant*). Visi latviešu valodas līdzskaņi izrunājami uz izelpojamās gaisa plūsmas pamata, tāpēc atbilst pulmonisko konsonantu grupai. Ja līdzskaņa veidošanai nepieciešamā gaisa plūsma tiek radīta citādi, līdzskani sauc par **nepulmonisko konsonantu** (*non-pulmonic consonant*). Par šādām skaņām uzskatāmi klikšķi, implozīvie slēdžeņi un ežektīvie līdzskaņi, kurus latviešu valodā saziņai neizmanto.

Tradicionāli pasaules fonētikā līdzskaņi tiek raksturoti pēc to balsīguma (*voicing*), artikulācijas vietas (*place*) un artikulācijas veida (*manner*). Šīs pazīmes izmantoto līdzskaņu raksturošanai arī latviešu fonētikā.

Balsīgums ir viens no galvenajiem valodas skaņas raksturojošiem fonētiski fonoloģiskajiem parametriem. Ar balsīgumu saprot balss saišu svārstību (vibrāciju) auditīvo rezultātu. Balsīgas skaņas artikulāri var definēt kā tādas, kuru izrunas laikā balss saites atrodas stāvoklī, kas ļauj gaisa plūsmai tās iesvārstīt. Balsīgām skaņām tiek pretstatītas nebalsīgās, kuru izrunas laikā nav iespējamas balss saišu svārstības, jo starp balss saitēm ir plata sprauga (Crystal 1997, 413). Akustiski balsīgām skaņām raksturīgs balss saišu svārstību radītais tonālais komponents, kas piešķir tām noteiktu cikliskumu. Latviešu valodā ir 16 balsīgi līdzskaņi ([b], [d], dz [ɟ], dž [ʒ], [g], [ǰ], [j], [l], [ʎ], [m], [n], [ŋ], [r], [v], [z] un [ʒ]) un 10 nebalsīgi līdzskaņi ([c], [č], [f], h [x], [k], [kʲ], [p], [s], [š] un [t]).

Artikulācijas vieta galvenokārt saistāma ar pasīvo runas orgānu, t. i., to orgānu, kuram tiek tuvināts vai piekļauts aktīvais runas orgāns⁵, tāpēc tā var būt lokalizēta mutes vai rīkles dobumā (sākot no lūpām līdz pat balsenei). Latviešu valodas līdzskaņu izrunā vērojamas šādas artikulācijas vietas: **bilabiāla** – līdzskanis tiek izrunāts, radot slēgumu ar abām lūpām ([p], [b], [m]); **labiodentāla** – apakšlūpa tiek spiesta pie augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([f], [v]); **dentāla** – mēles gals tiek piekļauts augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([s], [z]) vai slēgumu ([t], [d], [c], [ɟ], [n]⁶); **alveolāra** – radot spraugu ([š], [ž], [l], [r]) vai slēgumu ([č], [ʒ]), mēles gals tiek piekļauts smaganu veidotajam uzkalniņam (alveolām) aiz augšējiem priekšzobiem, vai **postalveolāra**, ja mēles gals tiek piekļauts robežai starp alveolām un cietajām aukslējām; **palatāla** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī atrodas zem cietajām aukslējām, tiek piekļauta

⁵ Tā kā daļa skaņu tiek artikulētas ar divu runas orgānu aktīvu līdzdalību, dažkārt pareizāk būtu runāt par artikulācijā iesaistītajiem runas orgāniem, nevis pasīvo runas orgānu, uz kuru attiecinā artikulācijas vietu.

⁶ Fonēmai [n] latviešu literārajā valodā ir velārs sekundārais variants [ŋ], kas izrunā parādās [k] vai [g] priekšā.

cietajām aukslējām, radot spraugu ([j], [j̥]) vai slēgumu ([k], [g], [ŋ]); **velāra** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī atrodas zem mīkstajām aukslējām, tiek piekļauta mīkstajām aukslējām, radot spraugu ([x]) vai slēgumu ([k], [g]). Bez jau minētajām artikulācijas vietām pasaules valodās konstatētas arī **retrofleksa** (līdzskani izrunā pie alveolām vai cieto aukslēju sākuma ar atpakaļ atlocīta mēles gala apakšējo malu), **uvulāra** (līdzskani izrunā, veidojot slēgumu vai spraugu starp mēles muguras pakaļējo daļu un ūku), **faringāla** (līdzskani izrunā, tuvinot mēles sakni rīkles pakaļējai sienai), **epiglotāla** (līdzskani izrunā, tuvinot epiglotti jeb uzbalseni balsenes augšējai malai) un **glotāla** (līdzskani veido, tuvinot balss saites). Arī latviešu valodā ir vērojams glotāls slēdzenis, kas veido „lauzumu” izteikti saklausāmas lauztās intonācijas izrunā. Pasaules valodās atrodami arī tādi līdzskaņi, kuriem ir vienlaicīgi divas artikulācijas vietas.

Artikulācijas veids apzīmē to, kāda runas orgānu darbība tiek veikta, lai izrunātu noteiktu līdzskani. Tradicionāli latviešu fonētikā visus līdzskaņus pēc artikulācijas veida daļa divās grupās – **slēdzenos** un **spraudzenos**.

Slēdzeni veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsma uz brīdi tiek pārtraukta. Atbilstoši latviešu fonētikas tradīcijām slēdzeniem pieskaita arī nazālos līdzskaņus, kuru izrunas laikā gaisam tiek bloķēts ceļš caur muti, bet tas samērā netraucēti izplūst caur deguna dobumu. Pasaules fonētikas tradīcijā ar jēdzienu *slēdzenis* biežāk tomēr apzīmē tikai orālas skaņas, jo šis jēdziens saistīts ar pilnīgu balss trakta noslēgšanu (Crystal 1997, 362). Atkarībā no slēguma atbrīvojuma un līdzskaņa realizācijas latviešu tradicionālajā fonētikā slēdzenus sīkāk iedala trijās grupās – **eksplozīvie** slēdzeni, **afrikatīvie** slēdzeni un **nazālie** slēdzeni. Starptautiskajā fonētikā šie līdzskaņi arī ir ietverti slēdzeņu kategorijā, tomēr, lai izvairītos no domstarpībām nazālo slēdzeņu interpretācijā, parasti lieto citus nosaukumus – **eksplozīvs līdzskanis** (*plosive*), **afrikāta** (*affricate*) un **nāsenis** (*nasal*).

Eksplozīvi un afrikatīvi slēdzeni latviešu valodā tiek izrunāti, piespiežot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku rīkles pakaļējai sienai, tā noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi izveidojot slēgumu mutes dobumā⁷, kurā izelpojamā gaisa plūsma rada palielinātu spiedienu. Atšķirība starp eksplozīvajiem un afrikatīvajiem slēdzeniem ir slēguma atbrīvojumā – eksplozīvajiem slēdzeniem, strauji pārtraucot slēgumu mutes dobumā, tiek atvērta tik plata eja, ka saspieštais gaiss izplūst ar eksplozīvai līdzīgu troksni, bet afrikatīvajiem – notiek strauja pāreja uz spraugu, kas atbilst tajā pašā artikulācijas vietā izrunājamam

⁷ Dažās pasaules valodās eksplozīvu slēdzeņu izrunai slēgumu var veidot arī rīkles dobumā vai balsenē.

berzenim. Afrikatīvs slēdzenis ir kā starppakāpe starp eksplozīva slēdzena izrunu un eksplozīva slēdzena un tajā pašā artikulācijas vietā izrunājama berzeņa savienojuma izrunu. Parasti tā izrunas laiks ir īsāks nekā atbilstošā līdzskaņu savienojuma izrunas laiks. Bieži afrikatīvā slēdzena nošķiršanai no līdzskaņu savienojuma jāņem vērā ne tikai akustiskās pazīmes, bet arī valodā funkcionējošie fonoloģiskie likumi (Ladefoged, Maddieson 1998, 90). Latviešu valodā ir 8 eksplozīvi slēdzeņi ([p], [b], [t], [d], [k], [g], [k] un [g]) un 4 afrikatīvi slēdzeņi ([č], [č̥], [č̣] un [č̨]). Latviešu valodas afrikatīvajiem slēdzeņiem [č] un [č̣] ir raksturīga papildartikulācija – mēles muguras tuvinājums cietajam aukslējām⁸, kas atšķir šos līdzskaņus no līdzīgiem citās valodās.

Nazāls slēdzenis latviešu valodā tiek izrunāts, veidojot slēgumu mutes dobumā, bet atvelkot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku no rīkles pakaļējās sienas, tā ļaujot gaisam samērā brīvi izplūst caur deguna dobumu un nāsīm. Ir orāls slēgums, bet gaisa plūsma ir samērā netraucēta, spektrā dominē tonālie elementi, skaidri redzamas rezonanses, tāpēc pēc akustiskajām pazīmēm un skanējuma šie līdzskaņi atbilst aproksimantiem jeb tuvinājumiem. Latviešu valodā ir 3 nazāli slēdzeņi – [m], [n] un [ŋ].

Spraudzeņi veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsmas ceļā veidojas sašaurinājums (sprauga), bet gaisa plūsma netiek pārtraukta. Ja sprauga ir salīdzinoši plaša, spraudzeņi veido vairāk vai mazāk vājinātas enerģijas tonālie elementi, papildus tiem skaņas spektrā var parādīties arī trokšņa elementi. Ja sprauga līdzskaņa izrunas laikā ir maza, gaisa plūsma caur to rada turbulenci, piešķirot līdzskanī šņācošu berzes trokšņa komponentu. Līdzskaņus, kuru skanējumam raksturīgs berzes troksnis, pasaules fonētikas praksē sauc par **berzeņiem** (*fricative*). Līdzskaņus, kurus izrunā ar atvērtāku spraugu un tāpēc bez berzes trokšņa, sauc par **bezberzes** (*frictionless*) līdzskaņiem, arī par **aproksimantiem** (*approximant*) jeb **tuvinājumiem**. Latviešu fonētikā spraudzeņus pēc spraugas lieluma nediferencē.

Atkarībā no spraugas veidošanas un novietojuma līdzskaņa izrunas laikā latviešu tradicionālajā fonētikā spraudzeņus sīkāk iedala divās grupās – **mediālie** spraudzeņi un **laterālie** spraudzeņi (Laua 1997, 31; Strautiņa, Šulce 2004, 29). Mediālo spraudzeņu grupā tradicionāli tiek iekļauti arī līdzskaņi [f] un [v], kaut gan to izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, tāpēc spraugu veidojošo lūpas daļu ir grūti noteikt un precīzāks apzīmējums šiem līdzskaņiem būtu – **labiāls** spraudzenis.

Mediāls spraudzenis latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot

⁸ Šādu papildartikulāciju sauc par palatalizāciju un apzīmē ar diakritisko zīmi [j], tāpēc precīzs latviešu valodas līdzskaņu [č] un [č̣] apzīmējums starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā būtu [tʃ̺] un [dʃ̺].

gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi piespiežot mēles sānus zobiem un aukslējām un mēles vidū veidojot šauru garenvirziena spraugu starp noteiktu mēles daļu un kādu no pasīvajiem runas orgāniem; caur šo spraugu laužoties, gaisa plūsmā rodas virpuļveida svārstības, kas ir cēlonis berzeņiem raksturīgajai šņākoņai⁹. **Laterāls spraudzenis** latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi piespiežot mēles galu vai priekšējo daļu zobiem vai aukslējām, bet mēles sānos veidojot spraugu starp mēles sānu daļu un zobiem. **Labiāls spraudzenis** latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un piespiežot apakšlūpu augšējiem priekšzobiem, tā izveidojot spraugu, caur kuru virzītā gaisa plūsma enerģiskā līdzskaņa izrunā tiek iesvārstīta un rada berzes troksni¹⁰. Latviešu valodā ir 7 mediāli spraudzeņi ([s], [z], [š], [ž], [j], [r] un [x]), 2 laterāli spraudzeņi ([l] un [ļ]) un 2 labiāli spraudzeņi ([f] un [v]), kas var tikt izrunāts kā berzenis vai aproksimants). Latviešu valodas spraudzeņiem [š] un [ž] raksturīga palatalizācija, t. i., izruna ar mēles muguras vienlaicīgu tuvinājumu cietajām aukslējām.

Latviešu valodas fonētikā tradicionāli par vienu no galvenajiem līdzskaņu klasificēšanas parametriem (Laua 1997, 30; Strautiņa, Šulce, 2004, 28) tiek uzskatīts **aktīvais runas orgāns**, t. i., runas orgāns, kas būtiski un aktīvi piedalās runas skaņu izveidē (VPSV 2007, 24). Līdzskaņa veidošanai nepieciešamā šķēršļa radīšanā aktīvi var piedalīties divi aktīvie runas orgāni, savstarpēji tuvojoties artikulācijas momentā, vai arī viens aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam (Laua 1997, 30; Strautiņa, Šulce 2004, 28). Divi aktīvie runas orgāni veido latviešu valodas līdzskaņus [b], [m] un [p], kuru izrunas laikā tiek sakļautas abas lūpas. Visus pārējos līdzskaņus veido tikai viens aktīvais runas orgāns. Normālā latviešu valodas līdzskaņu izrunā šis aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa ([f] un [v]) vai mēle ([c], [č], [d], [ɟ], [ʒ], [g], [ǰ], [x], [j], [k], [ķ], [l], [ļ], [n], [ŋ], [r], [s], [š], [t], [z] un [ž]). Pēc aktīvā runas orgāna latviešu valodas līdzskaņus vispārīgi iedala **lūpeņos** un **mēleņos**. Latviešu valodā ir 5 **lūpeņi**¹¹ un 21 **mēleņi**¹². Mēleņus pēc artikulācijā iesaistītās mēles daļas sīkāk iedala **priekšējos**, **vidējos** un **pakalējos** mēleņos.

⁹ Izņēmums ir balsīgais līdzskanis [j], kuram mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā var samazināties vai pat pilnīgi zust berzes trokšņa komponents. Arī balsīgajam līdzskanī [r], kas latviešu tradicionālajā fonētikā tiek atzīts par mediālu spraudzeni, spraugas fāzē atvērums ir tik plašs, ka gaisa plūsma berzes troksni nerada.

¹⁰ Mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā nebalsīgajam līdzskanī [f] var samazināties trokšņa enerģijas intensitāte, bet balsīgajam līdzskanī [v] var samazināties vai pat pilnīgi zust berzes trokšņa komponents.

¹¹ Lūpeņiem tradicionāli artikulācijas vietas nosaukumā norāda abus artikulācijā iesaistītos runas orgānus: bilabiāli līdzskaņi [p], [b] un [m], kuru izrunā abas lūpas ir aktīvie runas orgāni, un labiodentāli līdzskaņi [f] un [v], kuru izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, bet pasīvais – augšējie priekšzobi.

Latviešu valodā ir 13 **priekšējie mēleņi**, kurus izrunā, zobiem vai alveolām tuvinot vai piekļaujot mēles galu ([c], [č], [d], [z], [ž], [l], [n], [r], [s], [š], [t], [z] un [ž]), 5 **vidējie mēleņi**, kurus izrunā, cietajām aukslējām tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem cietajām aukslējām ([ǰ], [j], [k], [l] un [ŋ]), un 3 **pakaļējie mēleņi**, kurus izrunā, mīkstajām aukslējām tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem mīkstajām aukslējām ([g], [x] un [k]).

Ja artikulācijas vietas vai pasīvā runas orgāna apzīmēšanas vietā latviešu valodas līdzskaņu klasificēšanai kopā ar artikulācijas veida apzīmēšanu izmanto aktīvā runas orgāna norādi, zūd atšķirības starp līdzskaņiem [s] un [š], [z] un [ž], kas visi ir priekšējie mēleņi un mediālie spraudzeņi, kā arī [c] un [č], [z] un [ž], kas visi ir priekšējie mēleņi un afrikatīvie slēdzeņi. Citu valodu līdzskaņu klasifikācija pēc šādiem principiem būtu vēl problemātiskāka, tāpēc jāatzīst, ka galveno informāciju par līdzskani sniedz artikulācijas veida un artikulācijas vietas norāde, jo šie parametri pamatos nosaka arī līdzskaņa akustisko kvalitāti. Aktīvā runas orgāna norāde tomēr ir vēlama, jo sniedz papildinformāciju, kas precizē līdzskaņa izrunas procesu.

Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā tiek piedāvāts līdzskaņus klasificēt arī pēc **mēles gala stāvokļa**, pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, pēc **artikulācijas centru skaita**, pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** un pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm** (Laua 1997, 31–33).

Pēc **mēles gala stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **apikālos**, t. i., ar mēles galu izrunājamus un **dorsālos**, t. i., ar mēles muguru izrunājamus. Šādu parametru izmantojums līdzskaņu klasifikācijai nav lietderīgs, jo līdzskaņa izrunai izmantojamā mēles daļa jau ir norādīta, raksturojot aktīvo runas orgānu¹³. Turklāt starptautiskajā praksē priekšējie mēleņi, t. i., līdzskaņi, kurus izrunā ar mēles galu, tiek dalīti pēc tā, kura mēles gala daļa piedalās to izrunā – ja līdzskani izrunā ar pašu mēles galiņu, t. i., mēles gala vertikālo daļu, to sauc par **apikālu**, bet, ja līdzskani izrunā ar mēles virsmas sākuma daļu (apmēram 1 cm platumā), to sauc pa **laminālu**. Latviešu fonētikā lietotais apzīmējums *apikāls* neatbilst starptautiski lietotajam, tāpēc var radīt nepareizu priekšstatu par latviešu valodas līdzskaņu izrunu, jo gandrīz visi latviešu valodas priekšējie mēleņi tiek izrunāti lamināli. Tas būtu jāņem vērā, ja līdzskaņa aprakstā vēlas norādīt tā izrunā iesaistīto mēles daļu.

¹² Klasificējot mēleņus pēc artikulācijas vietas, nosaukumā parasti atspoguļo tikai pasīvo runas orgānu.

¹³ Latviešu fonētikā apikāliem līdzskaņiem atbilst visi priekšējie mēleņi, bet dorsāliem – visi vidējie un pakaļējie mēleņi.

Pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, t. i., pēc tā, vai mēles vidējā daļa tiek vai netiek tuvināta vai pieklauta cietajām aukslējām, latviešu valodas līdzskaņus iedala **mīkstos** un **cietos**. Par **mīkstiem līdzskaņiem** pieņemts saukt tos, kurus izrunā ar mēles muguras priekšējo daļu pie cietajām aukslējām, t. i., vidējos mēleņus ([ǰ], [j], [k], [l] un [ŋ]). Visus pārējos līdzskaņus, t. i., tos, kurus neizrunā, veidojot gaisa plūsmai šķērslī pie cietajām aukslējām, pieņemts saukt par **cietiem līdzskaņiem**. Šāds dalījums fonētiski nav būtisks, jo atsevišķi nodala līdzskaņu grupu, kura no pārējiem tiek šķirta jau pēc artikulācijas vietas jeb pasīvā runas orgāna pazīmes. Fonoloģijā dalījums cietos un mīkstos līdzskaņos ir attaisnojams, jo palīdz formulēt fonēmu pārmaiņu likumus, atspoguļojot skaņu savstarpējo ietekmi runas procesā.

Latviešu valodas līdzskaņu dalījums pēc **artikulācijas centru skaita** pamatojas uz atziņu, ka dažu līdzskaņu izrunā vērojami divi artikulācijas centri. Pēc artikulācijas centru skaita latviešu valodas līdzskaņus iedala **viencentra** un **divcentru** līdzskaņos. Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni (divi aktīvie vai aktīvais ar pasīvo) veido vienu šķērslī gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par **viencentra** līdzskani. Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni veido divus šķēršļus gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par **divcentru** līdzskani. Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pieņemts runāt par divcentru mēleņiem [č], [č̥], [š] un [ž], afrikatīvo slēdzeņu piederību šai grupai skaidrojot ar to, ka to sastāvā ir divcentru spraudzeņi [š] un [ž]. Spraudzeņi ar diviem artikulācijas centriem savukārt tiek raksturoti kā troksneņu veids, „kur šķērslis spraugas veidā rodas divās vietās, citiem vārdiem – elpas plūsmai jālaužas cauri divām spraugām” (Laua 1997, 55). Pasaules fonētikā par divcentru līdzskaņiem atzīst galvenokārt slēdžeņus ar diviem artikulācijas centriem, piem., vienlaicīgs bilabiāls un (lingvo)velārs eksplozīvs slēdzenis ([ᶯp] un [ᶯb]). Pagaidām nav drošu ziņu, ka pasaules valodās būtu reāli divcentru berzeņi, jo visiem līdzskaņiem, kas par tādiem tiek tradicionāli uzskatīti, šņākšanai līdzīgo gaisa turbulenci nosaka tikai viens no sašaurinājumiem gaisa plūsmas ceļā, bet otrs ir atvērtāks un tikai modificē berzeņa akustisko kvalitāti (Ladefoged, Maddieson 1998, 329–332). Analizējot latviešu valodas līdzskaņu izrunas datus, jāatzīst, ka arī [č], [č̥], [š] un [ž] artikulācijā sprauga pie cietajām aukslējām ir atvērtāka un tikai modificē alveolārā berzeņa kvalitāti, tāpēc būtu uzskatāma par sekundāru jeb papildartikulāciju, kas atbilst attiecīgā viencentra līdzskaņa palatalizācijai. Lai arī fonoloģijā otrā artikulācijas centra jēdziens tiek izmantots fonēmu pārmaiņu skaidrošanai un likumu formulēšanai, tas būtu jāpārskata, jo neatbilst patiesībai.

Pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **orālos** un **nazālos**. Līdzskanis ir **orāls**, ja tā izrunas laikā mīkstās aukslējas

ir paceltas, bloķējot gaisam ceļu uz deguna dobumu, un gaisa plūsma tiek virzīta caur mutes dobumu. **Nazāls** ir līdzskanis, kuru izrunājot, mīkstās aukslējas ir nolaistas, visu skaņas izrunas laiku saglabājas orāls slēgums, gaisa plūst caur deguna dobumu. Latviešu valodā visi līdzskaņi, izņemot nazālos slēdžeņus, ir orāli, tāpēc šāds dalījums zaudē jēgu, jo ir ietverts jau artikulācijas veida raksturojumā.

No akustiskā viedokļa pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm**, t. i., pēc sonoritātes latviešu valodas līdzskaņus daļa **troksneņos** un **skaneņos**. Par **troksneņiem** pieņemts uzskatīt līdzskaņus, kuru spektrā dominē trokšņa elements, kas izpaužas haotisku, neregulāru svārstību veidā. **Balsīgajiem troksneņiem** pamatā ir trokšņa elements, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot šķērslī runas aparātā, bet to papildina balss saišu vibrāciju rezultātā radītais toņa elements, kas iezīmē ļoti nosacītu svārstību cikliskumu. Šādi līdzskaņi latviešu valodā ir [b], [d], [ʒ], [ʒ̥], [g], [g̊], [j], [v], [z] un [ʒ̥]. **Nebalsīgos troksneņus** veido tikai šķēršļa noteiktais trokšņa elements, jo to izrunas laikā balss saites ir atplestas un nevibrē. Latviešu valodā nebalssīgie troksneņi ir [c], [č], [f], [x], [k], [k̥], [p], [s], [š] un [t]. **Skaneņu** jeb **sonantu** spektrā dominē toņa elements, tāpēc oscilogrammā vērojamas vokāļiem līdzīgas cikliskas svārstības, ko nosaka balss saišu vibrācijas. Līdzīgi vokāļiem latviešu valodā visi skaneņi ir balsīgi, bet skaneņu spektrālā enerģija bieži ir vājāka par vokāļu enerģiju. Tas skaidrojams ar atvēruma samazinājumu gaisa plūsmas ceļā, gaisa plūsmas virziena maiņu vai papildus rezonatora (deguna dobuma) pievienošanu. Latviešu valodā skaneņi ir līdzskaņi [l], [l̥], [m], [n], [ŋ] un [r].

Nobeigumam

Šajā rakstā īsumā tika ieskicētas atšķirības, kas vērojamas vienu un to pašu fonētisko procesu aprakstā un klasificēšanā tradicionālajā latviešu un starptautiskajā fonētikā. Ja šajos jautājumos iedziļinās vairāk, jāatzīst, ka principiāli pretēju uzskatu šajās pieejās nav, bet dažādās fonētikas tradīcijas ir noteikušas atšķirības terminoloģijas izveidē, kā arī to, kuras no skaņu īpašībām ir izceltas kā būtiskākās. Rakstā norādīti termini, kuru lietojums varētu radīt pārpratumus citu valstu fonētiķiem. Raksta autors ir mēģinājis norādīt arī uz tām skaņu pazīmēm, kuru izmantojums skaņu apzīmējumos nebūtu vēlams, jo šīs pazīmes neatbilst realitātei.

1. Crystal, D. *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 4th edn. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1997.
2. Grigorjevs, J. *Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks un auditīvs raksturojums*. Rīga : LU LaVI, 2008.
3. Grigorjevs, J. Latviešu valodas divskaņu akustisks raksturojums. No: *Valodniecība: Latvistika un somugristika : LU Raksti*, 746. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 40.–47. lpp.
4. Ladefoged, P., Maddieson, I. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1998.
5. Laua, A. *Latviešu literārās valodas fonētika*. 4. izd. Rīga : Zvaigzne ABC, 1997.
6. Lippus, P., Pajusalu, K., Allik, J. The Tonal Component in Perception of the Estonian Quantity. In: Trouvain, J., Barry, W. J. (eds.) In: *The Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences: 16th International Congress of Phonetic Sciences, Saarbrücken, Germany, 6–10 August 2007*. Saarbrücken, pp. 1049–1052.
7. Lippus, P., Pajusalu, K., Allik, J. The tonal component of Estonian quantity in native and non-native perception. In: *Journal of Phonetics*, Volume 37, Issue 4, 2009, pp. 388–396.
8. Markus, D. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija. No: *Valoda un literatūra kultūras aprītē. Latvijas Universitātes Zinātnieki raksti*, 624. sēj. Rīga : LU, 2000, 135.–143. lpp.
9. Strautiņa, V., Šulce, Dz. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoepija un ortogrāfija*. Liepāja : LiePA, 2004.
10. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa LU LaVI, VVA. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.